

**Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi**

**Vətəndaşların Əmək Hüquqlarını
Müdafiə Liqası**

Qərbi Azərbaycanda (İndiki Ermənistanda) məhv edilən, erməniləşdirilən və ya başqa xalqlara aid edilən abidələr

Bakı-2023

Tərtibatçı müəllif:

Əfqan Vəliyev:

*Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin sektor müdiri,
Qərbi Azərbaycan Ziyalılar Şurasının üzvü*

Ümumi redaktə:

Əhməd Abbasbəyli

Kitabın adı: Qərbi Azərbaycanda (İndiki Ermənistanda) məhv edilən, erməniləşdirilən və ya başqa xalqlara aid edilən abidələr

Bakı - 2023-cü il, 34 səhifə, Kitab pulsuz yayılır

“Qərbi Azərbaycanda (İndiki Ermənistanda) məhv edilən, erməniləşdirilən və ya başqa xalqlara aid edilən abidələr” adlı kataloq Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.” və onun məzmununda əks olunan fikir və mülahizələr müəllifə aiddir və Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin rəsmi mövqeyini əks etdirməyə bilər.”

İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində – Qərbi Azərbaycan torpaqlarında dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş abidələr haqqında fundamental elmi tədqiqatın nəticəsi olan bu kitab bölgədəki azərbaycanlı izlərini daha aydın göstərməyə imkan verir. Kitabda müvafiq başlıqlı cədvəllər üzrə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında müxtəlif dövrlərdə, xüsusilə 1987–1991-ci illərdə – azərbaycanlıların sonuncu deportasiyasından sonra, bu ərazidə qalan, haqqında az məlumat olan 144 sayda abidənin tarixi, təsnifatı, növü, əhəmiyyəti, mövcud vəziyyəti və onlar haqqında qısa məlumat – abidənin təsviri, ölçüləri ilə əlaqədar informasiyalar öz əksini tapıb. Kitab mütəxəssislər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

© Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyi
© Vətəndaşların Əmək Hüquqlarını Müdafiə Liqası

MÜNDƏRİCAT

Qısa tarixi məlumat.....	5
Azərbaycanlılara aid toponimlərin dəyişdirilməsi.....	7
Tarixi Azərbaycan torpaqlarında qalan Azərbaycan xalqına məxsus addi-mədəni irs haqqında	8
İcmal.....	8

MƏSCİDLƏR

Göy məscid	9
Dəmirbulaq məscidi.....	9
Sərdar məscidi	10
Təpəbaşı məscidi	11
Əkərək məscidi	11
Bicni məscidi	12
Ağadədə məscidi	12
Balıqlı məscidi	13
Loru qala məscidi	13

MƏBƏDLƏR

Dvin kəndində saray və məbəd	14
Hacı Qara kəndində alban məbədi	14
Çıxıvəng məbədi	15
Gözlü kəndində alban məbədi.....	15
Vanevan məbədi	16
Salah kəndində Ağavnavəng alban məbədi	17
Qoturbulaq kəndində alban məbədi.....	17

QƏBİRÜSTÜ ABİDƏLƏR

Masdərə kəndində qəbirüstü abidələr	18
Zolaxaç kəndində qəbirüstü qoç heykəli.....	18
Quşçu kənd qəbiristanlığında qəbirüstü uzun strel heykəl.....	19

QƏDİM YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ

Başsız kəndində mağaralar	20
---------------------------------	----

KARVANSARALAR

Qurduqulu karvansarası	21
Uşi kəndində karvansara.....	21
Çırpılı kəndində karvansara	22

TÜRBƏLƏR

Pir Hüseyn türbəsi.....	23
Lehvaz kəndində qədim sərdabə.....	23
Təkiyə kəndində müsəlman türbəsi	24
Camişlı kəndində türbə	24

Qaraiman kəndində türbə—I	25
---------------------------------	----

MƏDRƏSƏLƏR, DİNİ MƏKTƏBLƏR

Təpəbaşı məhəlləsində mədrəsə	26
Basarkeçər rayonunda din məktəbi	26

QALALAR

Ağqala.....	27
Qalaça qalası	27
Qəmərli kəndində qala	28

PİR, OCAQ VƏ ZİYARƏTGAHLAR

Ağadədə qəbiristanlığında ocaq-günbəz	29
Bəzirgan piri	29

KÖRPÜLƏR

Şıxovuz körpüsü	30
-----------------------	----

Qısa tarixi məlumat

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 24 dekabr 2022-ci il tarixində Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündəki nitqində Azərbaycanın indiki Ermənistan ərazisinə qatılan tarixi torpaqları barədə danışaraq bildirmişdir: **“Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır. Bunu bir çox tarixi sənədlər, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var. Bu binada nümayiş etdirilən, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin. Artıq bu istiqamətdə işlər başlamışdır. Ancaq, əminəm ki, İcma bu işləri daha məqsədyönlü şəkildə və nəticəyə hesablanmış tərzdə aparacaqdır”**.

Azərbaycan dövlətçiliyinin varislərindən olan İrəvan xanlığı çox da uzaq tarix deyil. Buna görə də, hazırda taleyi və tarixi elmi dövriyyədən kənarda saxlanmadan Qərbi Azərbaycan məsələsinin tədqiq və təbliğ edilməsi zərurəti yaranıb.

Bu baxımdan, Vətən müharibəsində əldə edilən tarixi qələbə xalqımızın müqəddəratının yeni mərhələsi zəminində geniş üfüqlər açdı. 44 günlük tarixi savaşa qazanan qələbə və nailiyyətlər soykökünə bağlılıq və milli özünüdərk, habelə milli dirçəliş və milli intibah tarixşünaslığımızda çoxdan kök salmış böyük bir boşluğu aradan qaldırmağa ciddi təkan verdi. Tarixi qələbə müqəddəratımızın təyini haqda yeni strategiyalar və hədəflər müəyyən etməklə yanaşı, həm də keçmişimizə həssas münasibət, onu yenidən qiymətləndirmə fərsətləri və çoxəsrlik tarixi maddi-mədəni-mənəvi irsimizi yenidən və daha dərinlən tədqiq etmək öhdəliyini qoydu.

Ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi nəticəsində bölgədə əhalinin etnik tərkibi dəyişib, Qafqaz regionu iğtişaş və münaqişə mənbəyinə çevrilib. Soyqırımı, deportasiya, eyni zamanda soydaşlarımıza məxsus yaşayış məskənlərinin, tarix və mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, azərbaycanlılara aid maddi-mədəniyyət nümunələrinin tarixi adlarının dəyişdirilməsi, erməniləşdirməyə məruz qoyaraq, bölgədəki azərbaycanlı izlərinin silinməsi cəhdləri, bu mümkün olmadıqda isə həmin maddi-mədəniyyət abidələrinin ya məhv edilməsi, ya da “qədim ermənilərə məxsusluğu” barədə saxta sənədlərin hazırlanması kimi hallar onların mənfur siyasətinin tərkib hissəsi idi.

XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığı ilə Rusiya arasında imzalanan Kürəkçay müqaviləsi, Rusiya və İran dövlətləri arasında bağlanan Gülistan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülməsi siyasəti həyata keçirilib. Eyni zamanda Qərbi Azərbaycanın erməniləşdirilməsi məqsədilə İrəvan, Göyçə, Zəngəzur və digər bölgələrdə yaşayan azərbaycanlıların öz tarixi yurdlarından deportasiyasına və soyqırımına start verilib. Erməni köçkünlərin sayının mexaniki şəkildə artırılması nəticəsində regionda marağı olan böyük dövlətlərin dəstəyi ilə 1918-ci il mayın 28-də ermənilərin milliyətçi “Daşnaq” partiyası və onların tərəfdarları tərəfindən qədim Azərbaycan torpaqları olan keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində tarixdə ilk

dəfə olaraq erməni dövləti elan edilib. Sonradan Zəngəzur qəzasının bir hissəsi bolşeviklərin xidməti sayəsində yaradılan Ermənistan SSR-ə verilməklə Naxçıvan Azərbaycandan ayrı salınıb.

Azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisində e.ə. II yüzillikdən yaşamağa başlayıblar. Kimmer, sak, quqar, şirak, qarqar, şadılı, kəngərli, cinli, oğuz, sabunçu, baharlı, bayandur, əfqan, qacar, qazax, əfşar, xalac, şamlı, ustaclı, türkmən, ayırım, qarapapaq, zəngi, muğanlı, bayat, ilxıçı, kolanı, qacar, kürəkənli (körəkanlı) və b. türk qövmləri bölgədə yaşayan köklü tayfalar olublar. Qərbi Azərbaycan ərazisində, həmçinin Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş varsaq, barsil, şıraç (sıraç), qaşqay, saq, arsaq, bulqar kimi türk tayfaları da çox qədim zamanlardan bu ərazilərdə yaşayıblar.

Qərbi Azərbaycanın ərazisi e.ə.IV əsr-e.705-ci ilə qədər qədim Azərbaycan dövləti Albaniyanın, VIII-IX yüzillərdə Ərəb xilafətinin, XI-XIII yüzillərdə Səlcuqlu dövlətinin, XIII-XIV əsrlərdə Böyük Monqol İmperiyasının, 1410-1468-ci illərdə Qaraqoyunlu, 1468-1501-ci illərdə Ağqoyunlu, 1501-1736-cı illərdə Səfəvilər dövlətinin, 1736-1747-ci illərdə isə Əfşarlar dövlətinin tərkib hissəsi olub. XVI yüzilin sonları və XVIII yüzilin 20-ci illərində Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı İrəvan bölgəsi iki dəfə Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatılmışdı. Osmanlı hakimiyyəti dövründə İrəvan əyaləti haqqında iki dəfə məlumat xarakterli dəftərlər tərtib edilib. 1728-ci ildə tərtib edilmiş Müfəssəl dəftərə görə, İrəvan əyalətində aşağıdakı inzibati ərazi vahidləri vardı: İrəvan şəhəri, Qırxbulaq, Karpi, Maku, Xıncirək, Karni, Vedibasar, Dərəçiçək, Abaran, Göycə, Məzrə, Sürməli, İğdır, Aralıq, Şərur, Sədərək, Zərzəmin nahiyyələri, Şuragöl və Naxçıvan sancaqları. Bütün bunlar təsdiq edir ki, Qərbi Azərbaycan uzun yüz illər boyu azərbaycanlıların yaşadığı qədim yurd olub. Bütün tarixi dövrlərdə azərbaycanlılar İrəvan əhalisinin etnik tərkibində əsas abarogen millət kimi yer tutub. Lakin XIX-XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın mərkəzi əyalətlərindən rusların, İran və Türkiyədən isə ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsi ilə əhalinin etnik tərkibi dəyişdi. Rusiya-İran (1804–1813 və 1826–1828), Rusiya-Türkiyə (1828–1829 və 1877–1878) müharibələrindən və 1861-ci il kəndli islahatından sonra, Cənubi Qafqazda bu siyasət daha da sürətləndirildi. Belə ki, Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələri imzalandıqdan sonra, ermənilərin Qafqaza, xüsusilə də Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi bir daha rəsmiləşdirildi, qondarma “Erməni vilayəti” (1828-1848) yaradıldı, erməni köçkünlərin sayı mexaniki şəkildə artırıldı¹.

Ermənilərin indiki Ermənistan ərazisinin avtohton sakinləri olmadıqlarını erməni tarixçilərinin özləri də təsdiq edirlər. Vardan Parsamyan göstərir ki, 1828-1830-cu illərdə İran və Osmanlı imperiyasından təqribən 140 min erməni köçürülərək əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılmışlar²

Hələ Rusiya imperiyasının mövcud olduğu vaxtlarda 1905–1907, 1918–1920, 1948–1953, 1959–1979 və 1987–1991-ci illərdə “monoetnik Ermənistan” dövləti yaratmaq məqsədilə həmin ərazilərdən azərbaycanlıların etnik təmizlənməsi aparılıb.

1947-ci il dekabrın 27-də SSRİ Nazirlər Soveti “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 №-li qərar qəbul etdi. Bu qərarla 1948–1953-cü illərdə 144 654 nəfər azərbaycanlı Ermənistandan Azərbaycan ərazilərinə zorla köçürüldü. ³ “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərara 1989-cu ildə münasibət bildirən SSRİ hökuməti 40-cı illərdə deportasiyaya məruz qalmış xalqların hüquqlarının bərpası haqqında qərar qəbul

ətsə də, 1948–1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlılar həmin xalqların siyahısına daxil etmədi⁴.

1987–1991-ci illərdə baş verən son deportasiya zamanı 22 rayondan (172 sırf azərbaycanlı, 89 ermənilərlə qarışıq yaşayış məntəqələrindən 40.928 ailə) 250 336 azərbaycanlı (bəzi mənbələrdə 320 000) tarixən yaşadıkları ərazilərdən zorla çıxarılıb, bir hissəsi qətlə yetirilib, yaralanıb və yollarda qar çovğununa düşərək həlak olublar. Hazırda Ermənistan ərazilərində azərbaycanlı (Azərbaycan türki) yaşamır. Halbuki onların sayı 1918-ci ilə qədər (Ermənistan dövləti elan olunana qədər) 575 000 nəfərdən çox olmuşdur. Həmin vaxt orada yaşayan erməni mənşəli əhalinin sayı azərbaycanlılara nisbətən xeyli az idi.

Azərbaycanlılara aid toponimlərin dəyişdirilməsi

Rusiya imperiyasının süqutundan sonra 28 may 1918-ci ildə Tiflisdə yerləşən Erməni Milli Şurası paytaxtı İrəvan şəhəri olan Ararat Respublikası elan etmişdi. Elan olunan dövlətin əsas əraziləri tarixən Azərbaycan torpaqları olduğu üçün əhalisinin əksəriyyətini də azərbaycanlılar (Azərbaycan türkləri) təşkil edirdi. Ərazidə olan bütü toponimlər, yer adları, coğrafi adlar əsasən Azərbaycan mənşəli adlar idi.

Ermənistan rəhbərliyi “azərbaycanlıların təmizlənməsi aksiyası”nı başa çatdırdıqdan sonra, onların yaşadıkları kəndlərin adlarının dəyişdirilməsinin növbəti və yekun mərhələsinə başladılar. Ermənistan Respublikası Ali Sovetinin 9 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı ilə 90 yaşayış məskəninin adı dəyişdirilib. Bu, Ermənistanda 1920–1987-ci illər ərzində aparılan “addəyişmə əməliyyatı”nın davamı hesab edilə bilər. Təkcə 1920-ci ildən 1987-ci ilə qədər Ermənistanda 517 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsinin adı dəyişdirilib. Ümumiyyətlə, son 200 ildə indiki Ermənistan ərazisində iki mindən artıq azərbaycanlı yaşayış məskəni müxtəlif yollarla (rəsmi köçürmələrlə, silah gücünə qovmaqla, soyqırımı törədərək, kəndləri yandıraraq xaraba qoymaqla) siyahıdan silinib, tarixi Azərbaycan torpaqlarında monoetik Ermənistan dövləti yaradılmışdır. 7 noyabr 1995-ci ildə Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında yeni qanun qəbul edilib. Həmin qanuna əsasən, sovet dövründə mövcud olan rayonlar üzrə bölgü ləğv edilib, əvəzində 11 vilayət (marz) yaradılıb. 2007-ci ildə yerdə qalan 21 yaşayış məntəqəsinin adlarının dəyişdirilməsi ilə “addəyişmə əməliyyatı” başa çatdırılıb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında qalan Azərbaycan xalqına məxsus maddi-mədəni irs haqqında

XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan quberniyası ərazisində 310 məscid qeydə alınsa da, 1915-ci ildə İrəvan və Zəngəzur quberniyasının ərazisində məscidlərin sayı artaraq 391 olub. Bunlardan 382-si şiə, 9-u isə sünni məscidi kimi fəaliyyət göstərib. 1918-ci ildən başlayaraq bu məscidlərin hamısı ermənilər tərəfindən dağıdılaraq, məhv edilib. 1987–1991-ci illərdəki deportasiya zamanı azərbaycanlıların tərk etmək məcburiyyətində qaldıqları ərazilərdə 234 məktəb, 214 kitabxana, 268 mədəniyyət müəssisəsi, 235 səhiyyə ocağı, 112 uşaq bağçası, 152 məişət evi ermənilərin əlinə keçib. 223 qəbiristanlıq, 370 məscid, 68 tarixi-memarlıq abidəsi tədricən erməni vandalları tərəfindən səssiz-səmirsiz şəkildə dağıdılıb. Günümüzdə Ermənistan ərazisində yalnız bir məscid – Göy məscid, bölgələrdə isə bir neçə məscid qismən salamat qalıb ki, o da xarici qonaqlara “fars” məscidi kimi təqdim edilir. Deyilənlərin və saxta tarix yazanların əksinə bölgənin zəngin maddi-mədəni irsi mövcuddur.

Ümumilikdə, 5000-dən çox maddi-mədəniyyət abidəsi ermənilər tərəfindən şüurlu, planlı şəkildə məhv edilib, mənimsənilib, bütün toponimlər erməniləşdirilib və ya qismən farslaşdırılıb. Həyata keçirilən bu dağıdıcı fəaliyyətin kökündə irqçilik və nifrət dayanır. Müasir Ermənistan ərazisində hazırda Azərbaycan xalqının bu ərazilərdə tarixən təşəkkül tapmasını və minilliklərlə yaşamasını sübut edən heç bir tikili (o cümlədən dini obyekt), qəbristanlıq, yer adları və coğrafi adlar qalmayıb.

İcmal

Elektron şəkildə tərtib olunan bu kataloq Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəni irsin məhv edilməsi və yer üzündən silinməsi prosesinin bugünkü cari vəziyyəti haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir və məsələnin nə qədər mühüm və ciddi əhəmiyyətə malik olduğunu bir daha əyani şəkildə ictimaiyyətə çatdırır. İndiki Ermənistan ərazisində qalan, xüsusi milli-mənəvi dəyər kəsb edən yararlı vəziyyətdə olan və ya xarabalığa çevrilən bu tarixi, unikal abidələr bəzi hallarda ermənilər tərəfindən mənimsənilərək, bütün dünyaya “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.

Kataloq yalnız dövlət rəsmiləri və diplomatik-siyasi heyət üçün deyil, eyni zamanda xalqımızın taleyi ilə eyni aqibəti yaşayan, yüz illərlə dağıdılmaya məruz qalsa da, yazılı mənbələrdə, bir-birini əvəzləyən nəsilərin yaddaşında “diri” və “canlı” qalan maddi-mədəni irs nümunələrini bir araya gətirmək vəzifəsi daşıyaraq, ümumxalq ensiklopediyası yaratmağa cəhd kimi cəmiyyətimiz üçün faydalı olacaq.

Kataloqa indiki Ermənistan ərazilərində məhv edilən, dağıdılan, konstruktiv dəyişikliklərə məruz qoyularaq erməniləşdirilən və ya farslaşdırılan mədəni irsin yalnız kiçik bir hissəsinə dair qısa məlumatlar əks olunub. Bununla belə kataloq erməniçiliyin xalqımıza qarşı nifrətini, erməni dövlətinin irqçi siyasətini və vandalizmi ifşa olunması baxımından əhəmiyyətlidir.

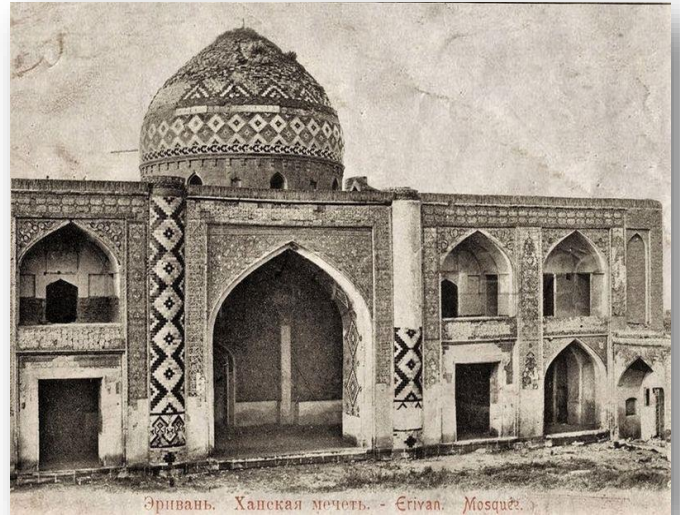
MƏSCİDLƏR

Göy məscid – Hüseynəli xan məscidi (XVIII əsrə aid)

Tikintisinə 1760-cı ildə başlanmış, 1764-cü ildə İrəvan sərdarı Hüseynəli xan Qacar (1762–1783) tərəfindən tamamlanmış, onun adı ilə Hüseynəli xan məscidi adlanmışdır. Eni 66 m, uzunluğu 97,2 m olan Göy məscid İrəvan məscidləri içərisində ölçüsünə görə ən böyüyü idi. Məscidin 4 minarəsi (3-ü dağıdılmış, yalnız 1-i qalmışdır), çarhovuzlu-fəvvarəli geniş həyəti, zəngin kitabxanası olmuşdur. Məscid XX yüzillikdə ermənilər tərəfindən iki dəfə yandırılmışdır: 1918-ci və 1955-ci ildə.

Məscidin binası Ermənistan hakimiyyətinin qərarı ilə tarix muzeyinə çevrilib. Hazırda ermənilər bu məscidi

“Fars məscidi” adı ilə dünyaya təqdim edirlər. Ermənistan hökumətinin 2015-ci il dekabrın 10-da keçirilən iclasında Şərq memarlığının nadir nümunələrindən hesab edilən Göy məscidlə bağlı Mədəniyyət Nazirliyinin təqdim etdiyi layihə müzakirə edilib. Tarixi və mədəniyyət abidəsi kimi Göy məscidin yerləşdiyi ərazi Ermənistan Respublikasının dövlət mülkiyyəti olduğu üçün özgəninkiləşdirilə bilinməyən tarixi və mədəniyyət abidələrinin dövlət reyestrinə daxil edilib. Həmçinin qərara alınıb ki, Göy məscid və onun yerləşdiyi ərazi istifadə hüququ ilə təmənnasız olaraq 99 illiyinə İran İslam Respublikasının Ermənistandakı səfirliyinə mədəniyyət mərkəzi kimi təhvil verilsin⁵.

İrəvan⁶ şəhərindəki Dəmirbulaq məscidi (XVII–XVIII əsrlərə aid)

İrəvan şəhərinin Dəmirbulaq məhəlləsində yerləşən XVII–XVIII əsrlərə aid məscid⁷, binasının üstündə düzəldilmiş günlüyə görə “Günlüklü”, eyni zamanda “Çətirli məscid” adlanmışdır. Məscid İrəvan şəhərinin varlı şəxslərindən olan Hacı Müzəffər Ağa tərəfindən tikdirilmişdir. Üzərindəki kitabədə məscidin hicri təqvimilə 1327-ci ildə, yeni miladi təqvimilə 1909-cu ildə inşa edildiyi göstərilmişdir. Məscidin minarəsi yox idi. Əvəzində məscid binasının damında açıq havada 1,5–2 metr hündürlüyündə kvadrat şəkilli meydança inşa edilmişdi. 1988-ci ilə qədər fəaliyyət göstərən və şəhərin dindar

müsləmanlarına xidmət edən məscid həmin ilin fevral ayının 23-də radikal erməni millətçiləri tərəfindən hücumla məruz qalmış, talan edilmiş və yandırılmışdır.⁸ Dəmirbulaq

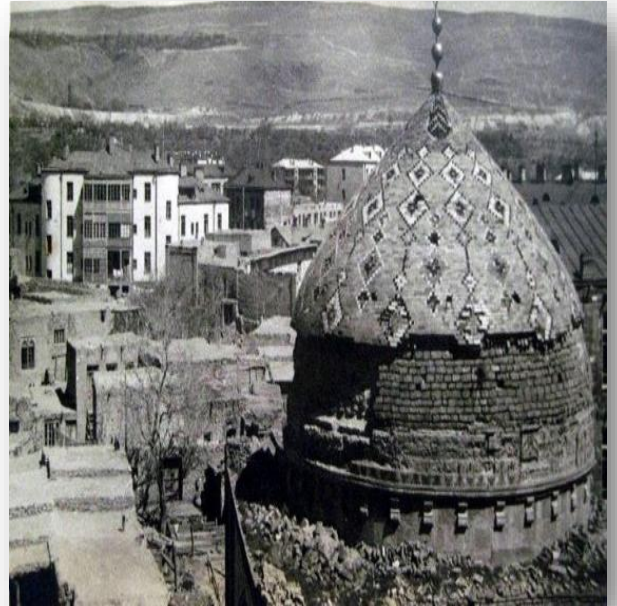
məscidi 1990-cı ildə tamamilə dağıdılmışdır və onun yerində müasir yaşayış binası inşa edilmişdir.⁹

İrəvan şəhərindəki Sərdar məscidi

Ayrı-ayrı adlar altında təqdim edilməsinə baxmayaraq, söhbət rəsmi sənədlərdə adı Sərdar məscidi kimi qeyd olunan dövrün nadir memarlıq abidəsindən gedir. Yəni, bir məscid müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür adlandırılmışdır. İrəvan qalasının çar Rusiyası işğalı dövrünə aid bəzi sənədlərdə bu məscidin adı Abbas Mirzə məscidi kimi hallandırılır.¹⁰ Görünür, həmin məscid XIX əsrin əvvəlində vəliəhd Abbas Mirzə tərəfindən yenidən qurulduğu üçün məhz onun adı ilə adlandırılmışdır. Alman tədqiqatçısı Avqust Haksthauzen 1843-cü ilin avqust ayında İrəvan şəhərində olmuş və qalada olan iki məsciddən birinin (yəni Rəcəb paşa məscidinin) rus-yunan kilsəsinə, digərinin – Sərdar məscidinin isə silah anbarına çevrildiyini qeyd etmişdir.¹¹

Tanınmış rus arxeoloqu qrafinya Praskofya Uvarova 1880-ci ildə İrəvan şəhərində olmuş, əsrlərboyu yaradılan tarixi-memarlıq abidələrinin dağıdılmasını təsvir etmişdir. Erməni müəllifi Yervand Şahəzizin 1931-ci ildə İrəvanda çap edilən “Qədim İrəvan” əsərində P.Uvarovadan sitat gətirərək, onun Xan sarayının yaxınlığında yerləşən Sərdar məscidini Vereşşəginin fırçasından çıxan tabloya bənzətdiyini yazır. P.Uvarovaya istinadən Y.Şahəziz yazır ki, Sərdar məscidinin əsas günbəzi, xarici divarları, sütunları, iç divarları, çoxsaylı digər günbəzləri rəngli kaşlarla və gözəl təsvirlərlə bəzədilmişdir.¹²

Azərbaycan arxeoloqu və epiqrafçısı İsa Əzimbəyov 1928-ci ildə İrəvanda ekspedisiyada olmuşdur.¹³ Onun ekspedisiyanın nəticələrinə dair yazdığı “Tiflisin, İrəvanın və Naxçıvan MSSR-in müsəlman kitabələri” adlı məqaləsində göstərilir ki, Qalanın içərisində, Sərdar sarayının yaxınlığında yerləşən şah Abbasın adına inşa edilən məscid yarıçuq vəziyyətdədir və onun həyətində bir neçə erməni qaçqın ailəsi məskunlaşmışdır. Hazırda Sərdar məscid-kompleksindən yalnız onun bir divarının 2–3 metr enində, 3–4 metr hündürlüyündə kiçik bir parçası qalmışdır. Həmin ərazidə “Qlendale Hills” tikinti şirkəti 14 mərtəbəli 18 bloklu yaşayış kompleksi inşa etmişdir.

İrəvan şəhərindəki Təpəbaşı məscidi

Təpəbaşı yaşayış massivində yerləşən məscidin minarəsi 1960-cı illərdə uçmuşdur. Divarlarının qalınlığı 1,5 metr olan məscidin içərisindəki imamın otağında hazırda bir erməni ailəsi yaşayır.¹⁴ Məscidin ətrafında çayxana var idi. İndi həmin çayxana da yoxdur. Məscidin həyətinə və ətrafında ermənilər müvəqqəti yaşayış tikililəri (favella tipli) inşa etmişlər. Bəzi məlumatlara görə, həmin məscidi İrəvan şəhər idarəsinin (upravasının) üzvü, xan nəslindən olan Abbasqulu xan İrəvanski tikdirmişdir. Onun evi də həmin məhəllədə olmuşdur.¹⁵ Tikili tamamilə dağıdılıb və bərpası mümkün deyildir. Ərazidə müasir yaşayış massivinın tikilməsi planlaşdırılır.

İrəvan¹⁶ quberniyasının Aleksandropol¹⁷ qəzasında, indiki Talin rayonundakı Əkərək¹⁸ kənd məscidi (XVII əsrə aid)

Əkərək kənd məscidi memarlıq və arxitektura baxımından digər məscidlərdən fərqlənirdi. Çay, qaya daşlarından və kərpicdən ağ əhənglə tikilən, böyük və eni 5 m, uzunluğu 20 m, 4 m civarında hündür tavanı olan məscidin çoxlu pəncərələri vardı. İki hissədən ibarət olan məscidə bitişik türbə də yerləşirdi. Məscid, eyni zamanda vəfat edən insanların dəfn üçün hazırlanması, ailə həyatı qurmaq üçün kəbin kəsdirənlərin də mü-raciət məkanları rolunu oynayıb. Məsciddə Quran oxumağı və ibadət etməyi də öyrədirdilər. Məscid, həmçinin fərdlər arasındakı sosial statusu, uçuşunu aradan qaldıran reabilitasiya mərkəzləridir¹⁹. Məscidlər təkcə ibadət, dini mərasimlər keçirmək üçün inşa edilmirdi. Məscid çoxfunksiyalı ellik bina hesab edilir, orada keçirilən tədbirlər həm də müsəlmanlar arasında ünsiyyəti, birliyi gücləndirirdi.

Əkərək kənd məscidinin dam hissəsi tamamilə uçurulub, dağıdılıb, ancaq kənar divarlarının xarabalıqları qalıb. İslam mədəniyyət abidəsi olduğu üçün ermənilər tərəfindən təmir və bərpa edilməyib. Əksinə tikinti üçün yaralı olan hissələr sökülərək daşınıb (Kənd əhalisi iri daşları sökərək həyətyanı divar tikintisində istifadə edib).

İrəvan quberniyasının Yeni Bayazıd qəzasının Axta²⁰ rayonunda Bicni²¹ məscidi (XVII əsrə aid)

Bicni məscidi XVII əsrdə inşa olunan qədim müsəlman ibadətگاهیdır. Hündürlüyü 5 metrdən çox olan məscidin tikintisində böyük qaya və çay daşlarından istifadə olunub. Məscid adını “Beçenek / Peçenek” türk boyunun ərəbcə yazılışı olan “Bjni”dən alıb. Bicni məscidi hazırkı dövrdə ermənilər tərəfindən dağıdılıb, xarabalıqları qalıb²²

Zəngibasar²³ mahalının Uluxanlı²⁴ rayonunun Qulucan²⁵ kəndinin yaxınlığındakı Ağadədə məscidi (XIX əsrə aid)

Ağadədə məscidi Uluxanlı, Həbilkənd, Seyidkənd və Sarvanlar kəndlərinin əhatəsində, Qulucan kəndinin yaxınlığında yerləşirdi. Qarasu çayının kənarında olduğu üçün tarixi Ağadədə qəbiristanlığındakı məscidin tikintisində çay və qaya daşlarından istifadə olunmuş, üzü isə ağ torpaqla suvanmışdı. Təxmini hesablamalara görə, məscidin eni 5 metr, uzunluğu 8 metr, hündürlüyü isə 3,5 metr idi. Məscid dəfn mərasimləri və müsəlmanlara aid dini bayramlar zamanı daha qələbəlik olurdu.

1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiya prosesində ermənilər azərbaycanlı əhaliyə qarşı zorakılıqlar törətməklə yanaşı, bir neçə yüzillik tarixi olan azərbaycanlılara aid maddi-mədəni abidələrin bir çoxunu da məhv etmişlər. Bu vandallizm aksiyaları zamanı Ağadədə məscidi də yandırılmışdır.²⁶

Ağadədə qəbiristanlığındakı məscid İslam mədəni irsinin və dini kimliyin nümunəsi olmaqla yanaşı, xalqın mənəvi dünyasına xitab edən abidə olması baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Bu yer sonuncu deportasiyaya (1987–1991-ci illər) qədər azərbaycanlıların inanc və ziyarət yerlərindən idi.

Britaniyalı səyyah-fotoqraf Qurdip Mattu Zəngibasar mahalının Uluxanlı qəsəbəsi ərazisindəki Ağadədə məzarlığında olub, onun 2021-ci ilin avqust ayında çəkdiyi fotolardan məzarlığın, demək olar ki, tamamilə dağıdıldığı, məscidə gəlməyə, arxa tərəfdə 1,5 metr, sağ və sol tərəfdə isə 1 metrə qədər divarlarının qaldığı müşahidə olunur.²⁷

Şörəyel²⁸ mahalının Amasiya rayonunun Balıqlı²⁹ kəndindəki Balıqlı məscidi (XVIII–XIX əsrlərə aid)

Balıqlı kəndi XVIII yüzilliyin sonu, XIX yüzilliyin əvvəllərində salınıb. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilib ³⁰. Amasiya rayonunun Balıqlı kəndində yerləşən Balıqlı məscidi digər məscidlərdən fərqli arxitekturaya malikdir. Uzunluğu 8 metr, eni 4 metr (təxmini) olan məscidin divarlarının tikintisində dördkünc kəsilmiş ağ, boz, göy və qırmızı daşlardan istifadə edilib. Bu da məscidin içəridən və bayırdan görünüşünə ayrı bir gözəllik qatır. Ev memarlığı üslubunda və müasir qaydada tikilib. Arxa sağ və sol tərəfdə yuxarı hissədə oval iki pəncərəsi var. Qabaq tərəfdə isə bir pəncərə və geniş giriş qapısı qoyulub. Pəncərənin içərisində və bayırında alt hissədə tünd sarı mərmər daşlar qoyulub³¹. 1987–1991-ci illərdə azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonra, müsəlman abidəsi olduğu üçün ermənilər tərəfindən dağıdılıb.

Loru mahalı³² Dağ Borçalı qəzasında Loru qala məscidi (XII əsrə aid)

Loru mahalı Dağ Borçalı qəzasında Loru qala məscidi 1238-ci ildə inşa olunub. Cəlal-oğlu³³ şəhərindən 4 km Şərqdə Loru şəhərindəki qalanın içində yerləşir. Qərbi Azərbaycan torpaqlarında inşa edilib və indiyə qədər mövcud olduğu müəyyən edilən məscidlərdən biridir. Məscidin iç memarlığı Şuşadakı Gövhərağa məscidi ilə oxşarlıq təşkil edir. Geniş və hündür tavan quruluşuna sahibdir. Yerlərin zəmininə mərmər daşlar döşənib. Sağ tərəfdə pəncərə və kiçik yaşıl rəngdə masa görünür. Məscid qarşısındakı qəbirüstü abidəyə (xaç əlavə edilib) və içərisinə erməni elementləri əlavə edilərək, ermənilər tərəfindən kilsəyə çevrilib. Üstünü ot təbəqəsi basıb.

MƏBƏDLƏR

Gərnibasar³⁴ mahalının Qəmərli³⁵ rayonunun Dvin kəndində saray və məbəd

Qədim saray və məbədin qalıqları Dvin kəndinin xarabalıqlarında aşkar edilmişdir. Bu yaşayış məskəni 350-ci ildə Arman çarı II Xosrov tərəfindən salınıb və Armaniyanın paytaxtına çevrilib.³⁶ Dvin şəhərindəki həmin məbəd (22x43 m) 572-ci ildə farslar tərəfindən dağıdılıb³⁷, sonra türksoylu Sembət Baqrat (608–615) tərəfindən yenidən tikilməyə başlanıb və az sonra katolikos Qamata (612–621) tərəfindən tamamlanıb. 893-cü il zəlzələsi zamanı məbəd, 1236-cı ildə monqol-tatar hücumları zamanı isə Dvin şəhəri tamamilə yerlə-yeksan olub.³⁸ Dvinlilər qədimdən atəşpərəst olmuş, IV yüzillikdə

Armaniyada xristianlığı qəbul ediblər.³⁹ 450-ci ildə Arman knyazları Dvinə yığışaraq xristianlıqdan imtina edib və təzədən öz əvvəlki dinlərinə – atəşpərəstliyə qayıdılar. Dvin saray və məbəd qalıqlarının aşkar edildiyi Dvin kəndində 1828-ci ilə qədər ancaq azərbaycanlılar yaşayıb. Kəndə ilk ermənilər (36 ailədə 132 nəfər) 1828-ci ildə İranın Xoy və Salmas şəhərlərindən köçürülüb. Qədim arman-türk abidəsi Dvin sarayı və məbədin qalıqları ciddi şəkildə dəyişdirilib və hazırda “erməni mədəni abidəsi” kimi təqdim olunur.⁴⁰

İrəvan⁴¹ quberniyasının Üçkilse⁴² rayonunun Hacı Qara⁴³ kəndində alban məbədi (VI–VII əsrlərə aid)

Hacı Qara kəndindəki alban məbədi kənd ərazisində albanların yaşadığı dövrdə, dördkünc formada yonulmuş böyük daşlarla inşa edilib. Məbədin eni 3,5 metr, uzunluğu 4–4,5, hündürlüyü isə 5 metr civarında olub.⁴⁴ Arxa hissədə eni 50 sm, uzunluğu isə 1 metr civarında oval pəncərəsi var. Kəndə yaxın olan məbədin üst tavan və qabaq qapı tərəfinin bir hissəsi uçub, dağılıb. Təbii aşınma ilə yanaşı, tikilinin əhəmiyyətli hissəsi son dövrlərdə qəsdən sökülərək dağıdılıb. Yarıuçuq vəziyyətdə olan məbədin daşları ətrafına səpələnib.

1590-cı ildə tərtib edilmiş, “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə “Hacı Qaralı” kimi⁴⁵, Qafqazın 5 verstlik xəritəsində “Hacı Qara” formasında⁴⁶ qeyd edilmişdir. Kənddə 1828-ci ilə qədər azərbaycanlılar yaşamışdır. Ermənilər bura Türkmənçay müqaviləsindən sonra, 1829-cu ildə İranın Xoy vilayətindən köçürülmüşdür.⁴⁷ Burada ermənilərlə yanaşı, 1831-ci ildə 27 nəfər, 1897-ci ildə 8 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır⁴⁸. Azərbaycanlılar XX əsrin əvvəllərindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunub. Hazırda tikili tamamilə məhv edilib.

Şərur-Dərələyəz⁴⁹ qəzasının Qarqar⁵⁰ kəndində Çıkivəng məbədi (V–VI əsrlərə aid)

Bir çox tarixi yaşayış məntəqələrində olduğu kimi, Qarqar kəndində və onun kənarında da tarixi abidələr, qədim məzarlıqlar mövcuddur. Qarqar kəndinə gedən yoldan bir qədər aralıda, dağın zirvəsində Çıkivəng (ermənilər “Çikivank” adlandırırlar) adlı kiçik bir məbəd var.

Ermənilər Çikivank adının yaranmasını ibadətətin ətrafındakı torpağın dəri xəstəliklərini sağaltmaq qabiliyyətinə malik olması ilə əlaqələndirirlər. Bu sözün Azərbaycan dilindəki etimologiyasını nəzərdən keçirəndə aydın olur ki, Əyriyəng monastırında olduğu kimi⁵¹ Çıkivəng məbədinin də adı tikilinin konstruksiyasına tamamilə uyğundur.

Azərbaycan türkcəsinin bəzi dialektlərində cıqı, cıqı, cıqqılı, cıkkana, cıqqalanca və s. kimi cismin və ya kütlənin çox kiçik həcmi göstərən təyinedici terminlər mövcuddur.

Sözügedən abidə ilə bağlı turistlərin təsvirinə görə və fotosəkillərdən də görüldüyü kimi, kilsə o qədər kiçikdir ki, fiziki məsafəyə riayət edilmədən içəriyə 5, maksimum 6 nəfər sığa bilər. Beləliklə, Çıkivəng bu tikilinin quruluşuna tam uyğun gələn “kiçik kilsə” deməkdir. Bundan əlavə, Çıkivəng məbədinin divarlarındakı yazılarda həkk olunan və indiki erməni xalqına heç bir əlaqəsi olmayan Bəhram, Gönçə, Okan, Amat, Asan və s., kimi məbədin tikilməsinin səbəbkarları olan zadəganların və onların ailə üzvlərinin adlarını xüsusi qeyd etmək olar⁵². Məbəd hazırda ermənilər tərəfindən tamamilə dağıdılıb.

İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indiki Talın rayonundakı Gözlü kəndində alban məbədi (V–VI əsrlərə aid)

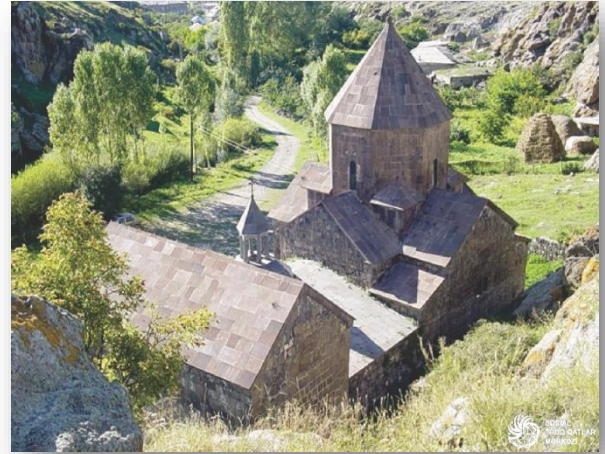
Alban məbədi Gözlü kəndindən bir az aralıda, çay kənarında yerləşir. Qırmızı tuf daşdan tikilən məbədin uzunluğu 10 metr, eni 5 metr, hündürlüyü isə 4 metr civarındadır. Məbədin ətrafı yaşıl otlarla əhatə olunub, 30–35 metr kənarından çayın kiçik qolu keçir. Məbədin divar, dam və qüllə hissəsi qismən yararlı vəziyyətdədir. Damın üstünü hündür otlar basıb. (Mənbə: 02.04.2011-ci ildə

çəkilən fotoya istinadən).⁵³ Məbəd hazırkı dövrdə ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Gözlü kəndi Qafqazın 5 verstlik xəritəsində⁵⁴ qeyd edilmişdir. 1828-ci ilə kimi azərbaycanlılar yaşamışdır. Türkmənçay müqaviləsindən sonra, 1829–1832-ci illərdə Türkiyənin Muş, Ələşkirt, Qars vilayətlərindən, İranın Qəzvin və Xoy vilayətlərindən köçürülən ermənilər burada yerləşdirilmiş, azərbaycanlılar kənddən deportasiya olunmuşdur.⁵⁵

İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, Qaranlıq rayonundakı Aşağı Alçalı kəndində Vanevan məbədi (903-cü il)

Vanevan monastırı Göyçə gölünün cənub-şərqində, Aşağı Alçalı kəndindən cənubda Alçalı çayının dərəsi boyunca yerləşən alban məbədi Müqəddəs Qriqorun 903-cü ildə Albaniyanın ilk hökmdar sülaləsi Arranşahiklər xanədanına mənsub olduğu⁵⁶ bildirilən Kral I Smbatın (Səhl ibn Sunbatın) bacıları Şahzadə Şapuh Baqratuni və Məryəm tərəfindən tikilmişdir. Cənub ucunda yerləşən kilsə binası daha sonrakı dövrdə tikilmiş, ikisi arasında qavit əlavə edilmişdir. X əsrin sonlarında Baqratidlər sülaləsinin kralı albanların XXXXI katolikosu, albanların müstəqil məbədə sahib olması fikrinin dəstəkçisi I Qaqik tərəfindən təmir və bərpa edilmişdir. Bu restavrasiya zamanı ətraf divar tikilmişdir. Kilsə tədricən genişlənən dörd mərkəzi tağdan ibarətdir. Arxa bantlar arasında bir künc kürsünün əlavə edilməsi bunun baş verməsinə imkan verir. Məbədin tikintisində xüsusi dördkünc formada kəsilmiş ağ və qırmızı tuf daşlardan istifadə olunub. Vanevan və Tatev buna ən erkən nümunələrdir. Məbəd nağarası içəridən və çöldən səkkizbucaqlıdır, üzərində kilsənin tarixinə aid yazı var. Hər iki məbədin nağaralarının eyni dekorativ qəliblənmiş bantı var ki, bu da onların bir-biri ilə çağdaş olduqlarına inanmağa səbəb olur. Monastırın arxasında dərənin başına çıxan bulaq və mağara var. Bir vaxtlar işğalçılardan qaçış yolu kimi istifadə edildiği bildirilir.⁵⁷ Türk-oğuz yurdu olan kənddə XIX əsrin 20-ci illərinə qədər azərbaycanlılar yaşamışdır. Türkmənçay müqaviləsindən sonra, 1829–30-cu illərdə Türkiyənin Ələşkirt bölgəsindən köçürülən ermənilər burada yerləşdirilmişdir. İndiki dövrdə restavrasiya edilib erməni elementləri əlavə olunun məbəd mənimsənilərək, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.

Karvansara rayonu, Tərsəçay sahilindəki Salah kəndində Ağavnavəng alban məbədi (XII–XIII əsrlərə aid)

Kənd ərazisində XI–XII yüzilliklərə aid azərbaycanlıların soykökündən olan türk-alban mənşəli müxtəlif qədim tarixi abidələr mövcuddur. Ağavnavəng alban-türk məbədi XII–XIII yüzilliklərdə inşa edilib. Dilican milli parkının kənarındakı hündür meşəlik ərazidə yerləşir⁵⁸ və dördkünc günbəzli formada inşa edilib. Məbədin divarları enli olduğu və tikintisində böyük qaya və çay daşlarından istifadə edildiyi üçün indiki dövrə qədər qala bilib. Məbədin dam və günbəz hissəsinin üstünü ot və kol-kos basıb.

Alban məbədi qismən yararlı yarıuçuq vəziyyətdədir. Ermənilər tərəfindən təmir və restavrasiya edilməyib, fəqət mənimsənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.

Gəncə quberniyasının Qazax qəzasında, sonradan Çəmbərək rayonundakı Qoturbulaq kəndində alban məbədi (V–VII əsrlərə aid)

Qoturbulaq kəndində yol kənarına yaxın təpəlik ərazidə qədim alban kilsəsi yerləşir.⁵⁹ Azərbaycanlıların və tarixboyu türk tayfalarının yaşadığı kənddə müalicəvi əhəmiyyətli turşsu bulağının olması qədim dövrdən buraya geniş əhali kütləsinin axınına səbəb olub. Kilsə dəyirmi formada, çay daşı və ağ əhənglə tikilib, qalın divarlardan və bir neçə kiçik pəncərələrdən ibarətdir. Qəhvə rəngli dam örtüyünün bir hissəsi uçub-dağılıb. Alban məbədi olduğu üçün ermənilər tərəfindən tarixi kilsənin təmirinə diqqət göstərilməyib.

Qalın divarları sağlam vəziyyətdədir. Alban kilsəsi olduğu üçün dam örtüyünün bir hissəsi dağılan kilsə ermənilər tərəfindən təmir edilməyib.⁶⁰

1920-ci ilin sonuna qədər Gəncə quberniyasının Qazax qəzasının Çəmbərək nahiyyəsi kimi Azərbaycanın tərkibində olan Çəmbərək rayonunun ərazisində o dövrdə cəmi iki erməni kəndi mövcud olub.

QƏBİRÜSTÜ ABİDƏLƏR

Üçkilse⁶¹ qəzasında, sonradan Talın⁶² rayonunun Masdərə⁶³ kənd qəbiristanlığında qəbirüstü qoç abidələri (V–VII əsrlərə aid)

Böyük bir ərazini əhatə edən kənd qəbiristanlığında V–VII yüzilliyə aid azərbaycanlılara məxsus tarixi abidələr var. Qəbiristanlıqda çox sayda (100-dən çox) sanduqə formalı qəbirüstü abidələr qısa ara məsafəsi ilə sıralanıb. Türk-oğuz, alban qəbirləri, sanduqələr, qoç heykəlləri və 2–3 metr hündürlüyündəki bir çox qəbir daşları üzərində olan yazı və təsvirlər ərazidə azərbaycanlıların qədim dövrlərdən yaşadığını sübut edir. Ermənilər tərəfindən bir çoxunun

üzərinə erməni elementləri və erməni xaçı əlavə edilərək abidələrin mənşəyi dəyişdirilmək istənilib (Mənbə: 13.07.2011-ci il tarixli fotosəkilə istinadən).⁶⁴

“Masdərə” toponimi isə “Masların dərəsi”, “Mas dərəsi” anlamında “mas” və “dərə” sözlərindən yaranmışdır. Maslar qədim dövrlərdən (təxminən e.ə. VIII əsrdən) Cənubi Qafqazda, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda məskunlaşmış Sak tayfalarının bir qoludur. Masların müasir Azərbaycan Respublikası və Qərbi Azərbaycan ərazisində Masallı, Masazır, Maştağa, Masis, Mesxet, Xaçmaz (Xaçmaz) toponimlərində də qalmışdır.⁶⁵

Ermənilər tərəfindən qədim qəbirüstü abidələrin bir qismi dağıdılıb. Qalanları isə indiki dövrdə “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.

Göyçə mahalının Aşağı Qaranlıq⁶⁶ rayonunun Zolaxaç⁶⁷ kəndində qəbirüstü qoç heykəli (IV–V əsrlərə aid)

Zolaxaç kəndində qədim məzarlıq kənd evlərinə yaxın məsafədə, hətta evlərin həndəvərində yerləşir. Məzarlıqda müxtəlif dövr Azərbaycan tarixinin nümunələri olan qəbirüstü abidə və sanduqələr çoxluq təşkil edib. Məzarlıqda olan qoç heykəllərinin bir çoxu digər bölgələrdəki qəbirüstü qoç heykəllərindən fərqlilik təşkil edir. Fərqli tərəfi sarı rəngdə qaya daşından yonulmuş daha böyük qoç heykəllərinin çox ustalıqla heyvana oxşar hazırlanması, boğazında naxışlı xalta və qabaq baldır hissələrində altıguşəli ulduz, arxa ayağında fırfıra (pərvanə) şəklində təsvir və Günəş əks olunmasıdır⁶⁸.

Qədim alban-türk məzarlığı Azərbaycan tarixinin tarixi torpaqlardakı ən dəyərli maddi-mədəni irslərindən biridir. Qoç heykəllərinin ayağındakı fırfıra (pərvanə) formasında təsvir “Tanrıdan gəlmək və Tanrıya dönmək mənasını verir. Monqollar tərəfindən də istifadə olunub. Qabaq ayaq hissəsindəki altıguşə ulduzlu Günəş təsviri isə “Davud ulduzu”, ya da “Süleyman möhürü” kimi qəbul edilsə də, damğanın ən qədim nümunələri türklərdə və türk coğrafiyalarındadır, günümüze qədər də istifadə olunub. Mənası “var etmə, yaratma”dır ⁶⁹.

Qoç heykəlinin digər tərəfindəki kitabəni isə XIX yüzildə kəndə köçürülmüş ermənilər həmişəki xislətlərinə uyğun olaraq silmişlər və hazırkı dövrdə “erməni abidəsi” kimi təqdim edirlər. 1987–1991-ci illərin deportasiyasından sonra isə məqsədli qaydada erməniləşdirə bilmədikləri üçün qəbirüstü abidələr məhv edilib. Qalanları isə erməni elementləri əlavə olunub.

İrəvan quberniyasının Şərur–Dərələyəz qəzasında yerləşən Paşalı (Əzizbəyov) rayonundakı Quşçu kənd qəbiristanlığında qəbirüstü uzun strel heykəl

Alban dövrünə aid olduğu təxmin edilən qəbirüstü strel heykəl Quşçu kəndinin kənarındakı çayda qurulan elektrik stansiyası yaxınlığındakı yüksək təpədəki qədim qəbiristanlıqda yerləşir. Abidə aşağıdan eni 1,2 metr, uzunluğu 1,5 metr, hündürlüyü isə 2,2 metr olan dördkünc divar və onun üzərinə qoyulmuş hündürlüyü 3,5–4 metr civarında olan sütundan ibarətdir. Dördkünc yastı sütunun eni 0,4 sm, uzunluğu 0,70 sm civarındadır. Abidə boz daşdan dekorativ görkəm verilərək, ustalıqla hazırlanıb. ⁷⁰

Kənddə 1897-ci ildə 631 nəfər, 1926-cı ildə 3 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. ⁷¹ Azərbaycanlılar ərazidən 1905–1906-cı illərdə kütləvi surətdə deportasiya olunub.

Kənd Arpaçayın sol sahilində yerləşir. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Quşçu xarabası kimi ⁷², Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Quşi formasında ⁷³ qeyd edilmişdir.

Qəbiristanlıqda ucaldılan strel abidəyə erməni elementləri əlavə olunub, “erməni abidəsi” kimi təqdim edilir.

QƏDİM YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ

İrəvan quberniyasının Üçkilse⁷⁴ qəzasındakı Başsız⁷⁵ kəndində mağaralar

Dağın atında yerləşən mağaralar əhalinin qədim dövrdə yaşayış məskəni, sonrakı dövrlərdə isə müharibələr və erməni hücumlarından qorunması üçün istifadə olunub. Təbii yaranan mağara ətrafda yaşayan əhali tərəfindən genişləndirilib, yüzlərlə insanın sığınma məkanına çevrilib.⁷⁶

1728-ci ilə aid mənbədə İrəvan əyalətinin Karpi nahiyyəsində kənd adı kimi qeyd olunur. Əsli Baş Sisdir. 1590-cı ilə aid mənbədə Başsız, 1727-ci ilə

aid mənbədə isə kəndin adı Baş Sis kimidir. Sis – Kiçik Asiyanın cənubunda Kilikiya əyalətində şəhər və mahal adıdır. Sis və Masis orta əsrlərdə Türkiyənin cənubunda Qaraman əyalətində iki qalanın adı olmuşdur. Mənbələrdə ilk dəfə XVI əsrdən məlumdur. Kənd Sisdən gəlmiş türklərin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.⁷⁷ Daha sonra kənddə yalnız azərbaycanlılar yaşayıb. Kəndin kənarındakı dağların altındakı mağaralar indiki dövrdə də qalmaqdadır və “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.

KARVANSARALAR

Sərdarabad⁷⁸ mahalının Qurduqulu⁷⁹ rayonunda Qurduqulu karvansarası (XVII–XVIII əsrlərə aid)

Qurduqulu rayonu ərazisində yerləşən qədim və böyük karvansaranın hücrələri və ibadət otaqları var idi. Karvansarada karvanların dayanacaq yeri, mehmanxana tipli istirahət otaqları, minik və yük heyvanları üçün ayrıca yer (tövlə) və axurlar, ticarət mallarının saxlanması üçün anbar, müxtəlif əşya satan dükan və yeməxana vardı.⁸⁰ Çay və qaya daşlarından inşa edilən karvansaranın uzunluğu 35–40 metr, eni 12–15 metr, hündürlüyü isə

4,5–5 metr civarında idi. 3 tağlı karvansaranın sağ və sol tərəfində otaqlar, ortasında isə dəhliz yerləşirdi. Bütün otaqlar dəhlizə çıxırdı. Karavansarada 18–20 civarında otaq mövcud olub. Hazırda ermənilər tərəfindən dağıdılıb və izi itirilib.

İrəvan quberniyasının Üçkilse⁸¹ qəzasında, sonradan Əştərək⁸² rayonunun Uşi kəndində karvansara (IX–XI əsrlərə aid)

Karvansara Əştərək rayon mərkəzindən 4 km şərqdə Uşi kəndi kənarında yerləşib. Bişmiş kərpicdən, yonulmuş bazalt və mərmərdən inşa olunmuşdu və gözəl görünüşə sahib idi. Daha çox İrandan gətirilən malların satıldığı karvansara kimi məşhur idi. 38 mağazadan ibarət olan karvansara, eyni zamanda topdansatış anbarı kimi fəaliyyət göstərirdi.^{83, 84} Yol kənarında yerləşib, oradan keçən insanlar, xüsusilə də səyahətlər üçün gecələmə, tacirlər üçün isə həm mehmanxana, həm də mallarını satmaq və mühafizə üçün anbar rolunu oynayıb.

Karvansara haqqında məlumatların 1590-cı və 1728-ci illərdə tərtib olunan Osmanlı müfəssəl dəftərində, habelə çar Rusiyası mənbələrində yer alması və Azərbaycan irsinə aid abidə olması baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın qədim dövr maddi-

mədəni irsinə aid olan karvansara ermənilər tərəfindən dağıdılıb, indiki dövrdə Əştərək rayonunun Uşi kəndində xarabalığı qalıb.⁸⁵

İrəvan quberniyasının Şörəyel mahalının Ağin rayonunun Çırpılı kəndindəki Çırpılı karvansarası (XVI–XVII əsrlərə aid)

Yol kənarındakı kəndə yaxın yaşıllıq ərazidə yerləşən Çırpılı karvansarası Şərqi memarlığı üslubunda tikilmişdi, böyük və çox sayda otaqlardan ibarət idi. I Şah Abbasın tikdirdiyi karvansarada, əsasən, Müsəlman Şərfinin, o cümlədən Azərbaycanın orta əsr memarlığında istifadə edilən nal formalı çatma daşlar tətbiq olunmuşdur. Təxmini olaraq eni 12 metr, uzunluğu 30–35 metr, giriş hissəsinin hündürlüyü 5–6

metr, otaqlar yerləşən bölmənin hündürlüyü isə 3–3,5 metr civarındadır. Çırpılı karvansarası böyük çay və qaya daşları ilə tikilib. Karvansaranın 3 dağlı hündür girişi mövcuddur. Geniş giriş bölməsindən sonra başlayan uzun dəhlizin sağ və sol tərəfində otaqlar mövcud olub. Hər dağın bir otaq olduğu güman edilən karvansaranın təxmini olaraq 12 otaqdan ibarət olduğunu söyləmək mümkündür. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Şörəyel sancağında (Pəmbək əyaləti ilə birlikdə) 172 kəndin mövcudluğu göstərilir. Nadir şahın dövründə verilən məlumata görə, İrəvan xanlığının tərkibinə daxil olan Şörəyel mahalında 109 kənd mövcud olmuşdur. 1804-cü ildə Şörəyel sultanlığının rus qoşunları tərəfindən işğalından sonra bir neçə kənd istisna olmaqla, qalan bütün kəndlərə Türkiyədən köçürülüb gətirilən ermənilər məskunlaşdırılmışdı.⁸⁶

Memarlığı ilə Azərbaycan maddi-mədəni irsini təmsil edən Çırpılı karvansarası kənd və ətraf ərazilərdə azərbaycanlıların yaşadığını, ərazinin azərbaycanlıların məskunlaşdığı yurd yeri olduğunu göstərir.

Hazırda karvansaranın hündür girişinin tavan hissəsi yarıdağın q vəziyyətdədir. Qabaq hissəsindəki kiçik tikilinin üzərinə xaç elementi əlavə olunub. Hər iki abidə də ermənilər tərəfindən mənimsənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.

TÜRBƏLƏR

Zəngibasər⁸⁷ mahalının Uluxanlı⁸⁸ rayonunun Cəfərabad⁸⁹ kəndi yaxınlığındakı Pir Hüseyn türbəsi

Zəngibasər mahalında, Zəngibasər rayonunun mərkəzi olan Uluxanlı qəsəbəsindən 14 km şimalda, İrəvan şəhəri yaxınlığında yerləşən Cəfərabad kəndində qırmızı tuf daşdan inşa edilmiş səkkiztilli türbə.⁹⁰ Qaraqoyunlu əmirlərinin sərdabəsi üstündə ucaldılan türbənin hündürlüyü günbəzsiz 12 m olmuşdur. Türbəni yuxarıdan kəmərvari əhatə edən 22 m uzunluğunda ərəbdilli kitabədə Çuxursəd vilayətinin Saatlu (Sakadlı) tayfasından olan əmirləri Pir Hüseyn və atası Əmir Səədin (1411-ci ildə vəfat etmişdir) adları çəkilmişdir.⁹¹ Başqa sözlə, kitabədə yazılıb ki, bu günbəzli müqəddəs sərdabə böyük hökmdar Pir Budaq xanın və Noyon Yusifin padşahlığında Əmir Səədin oğlu Pir Hüseynin əmri ilə hicri tarixlə 816-cı il rəcəb ayının 15-də tikilmişdir.⁹² Türbə Pir Hüseyn türbəsi kimi də tanınırdı. Təmir olunub hal-hazırda “Türkmən abidəsi” kimi təqdim olunur.

Zəngəzur mahalı Mığrı⁹³ rayonunun Lehvaz kəndində qədim türbə və sərdabə (XVII–XVIII əsrlərə aid)

Mığrı rayonunda Lehvaz adlı iki kənd mövcud olub. Birinci Lehvaz, İkinci Lehvaz. Sonralar bu kəndlər birləşdirilərək, Lehvaz adlı kənd yaradılıb⁹⁴. Qədim tarixə malik olan kənddə çaydaşı, əhənglə tikilən, üzəri əhənglə suvanmış, türbə və sərdabədən ibarət şərq memarlığı üslubunda tarixi tikili olub⁹⁵. 1987–1991-ci illərdə azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonra, müsəlman abidəsi olduğu üçün ermənilər tərəfindən dağıdılan sərdabənin qalıqları günümüzdə qalmaqdadır.

İrəvan quberniyası Üçkilsə⁹⁶ qəzasının, sonradan Əştərək⁹⁷ rayonunun Təkiyə⁹⁸ kəndində müsəlman türbəsi (XVI–XVII əsrlərə aid)

Təkiyə kəndindəki müsəlman türbəsi dördkünc formada tikilib və divarı dördkünc mərmər daşlarla örtülüb. Eni 5 metr (təxmini) ölçüsündə olan türbənin hündürlüyü təxminən 4 metrdir. Türbənin 0,80 m eni, 1,0–2 metr hündürlüyündə dəmir qapısı var. Qapının yuxarisında qırmızı lövhə üstündə, qırmızı hərflərlə ərəb əlifbası ilə yazılar həkk olunub. Türbənin qapısı sökülüb, üzərindəki ərəb yazılı lövhənin sağ tərəf kənarından, yuxarı hissədən 10, aşağı hissədən 20 sm (təxmini) bir parça sındırılaraq götürülüb (2012-ci ildə çəkilən fotoya istinadən)⁹⁹. Hazırkı dövrdə ermənilər tərəfindən tamamilə dağıdılıb.

İrəvan quberniyasının Alagöz (Araqats) rayonundakı Camışlı¹⁰⁰ kəndində türbə (XV–XVI əsr)

Alagöz (Araqats) rayonundakı Camışlı kəndi Böyük Camışlı və Kiçik Camışlı kəndlərinin birləşdirilməsi əsasında yaradılıb. Alagöz (Araqats) rayonu təşkil edilənədək, yəni 15 mart 1972-ci ilə kimi Abaran rayonunun inzibati ərazi bölgüsünə daxil edilib¹⁰¹.

Camışlı kəndindəki köhnə qəbiristanlıq ərazisi qədim türk-oğuz qəbirləri və qəbirüstü abidələri ilə zəngin olub. 1987–1991-ci illərin deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılan köhnə qəbiristanlıq ərazisindəki təpədə qədim türbə hazırkı dövrdə də mövcudluğunu qoruyur. Dairəvi

formada olan türbənin 1,5 m (təxmini) genişliyində giriş qapısı və hündür şiş papaq formasında dam örtüyü var. Dam örtüyünün bir neçə yerində (4–5 yerində) örtüyün parçası düşüb, yeri açıq vəziyyətdədir.¹⁰²

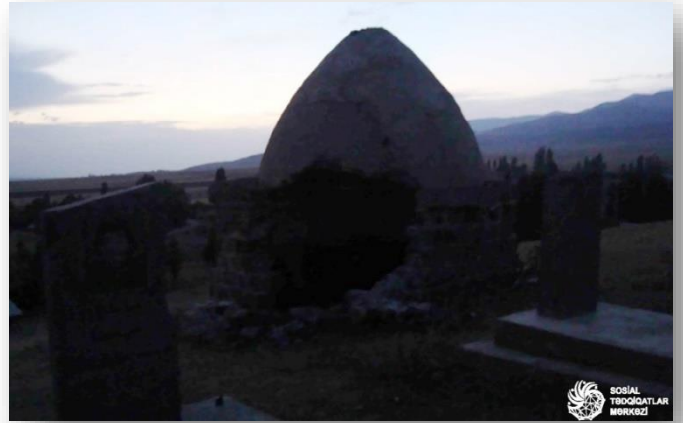
Camışlı kəndində dağıdılan köhnə qəbiristanlıq adlanan ərazidəki təpədə türbə indi də qalıb. Ezidi kürdlərin abidəsi kimi təqdim olunur.

İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər rayonunun Qaraiman kəndində türbə-I (XX əsrə aid)

Müsəlman türbəsi Qaraiman kəndi ərazisindəki qədim qəbiristanlıqdakı yüksəklikdə yerləşir. Özünəməxsus memarlıq üslubunda inşa edilən müsəlman türbəsi XX yüzilliyə aiddir. Türbə dəyirmi formada xüsusi kəsilmiş böyük daşlarla tikilib.¹⁰³ Türbənin diametri 7,5–8 metr, hündürlüyü 2,5–3 metr, türbə damının hündürlüyü isə 2–2,5 metr civarındadır. Türbənin Qaragözlülər tayfasının tanınmış din xadimləri üçün tayfa nümayəndələri tərəfindən inşa edildiyi ehtimal olunur. Türbə bölgənin məşhur Subatan daşından tikilib.

Qaraiman kəndindəki müsəlman türbəsinin arxa dam hissəsi qismən dağılıb. Hazırkı dövrdə yarıdağınq vəziyyətdədir.

MƏDRƏSƏLƏR, DİNİ MƏKTƏBLƏR

İrəvanın¹⁰⁴ Təpəbaşı məhəlləsində mədrəsə (XVII əsr)

Mədrəsə İrəvan şəhərinin Təpəbaşı məhəlləsində yerləşirdi. Məhəllə yüksək təpəlik ərazidə yerləşdiyi üçün “Təpəbaşı” adlandırılıb. Təpəbaşı məhəlləsi 1930-cu ildə çar Rusiyası tərəfindən İrəvan xanlığının ləğvindən sonra şəhərdə xanlıq dövrünün mədəni mirasını yaşadan məhəllələrdən biri idi. Böyük elm məbədlərindən olan mədrəsə məhəllənin o dövrdə görkəmli tikililərindən hesab olunurdu. 1828-ci ildə 2537 nəfər azərbaycanlının yaşadığı məhəllədəki mədrəsədə dini təhsillə yanaşı, dünyəvi elmlər də tədris olunurdu.

İrəvanda içərisində erməni ailələrinin yaşadığı qədim mədrəsə

Mədrəsənin qabaq hissəsi Şərq memarlıq üslubunda qırmızı kərpiclə inşa edilib. Qərbi azərbaycanlıların 1987–1991-ci illərdəki sonuncu deportasiyasından sonra ətrafdakı qədimi evlər sökülüb və yerində hündür binalar inşa olunub. Sökülməyən və tağların arası ermənilər tərəfindən hörülən mədrəsə bir müddət bir neçə ailənin yaşadığı yaşayış yerinə çevrilib.¹⁰⁵ Hazırkı dövrdə mədrəsənin bir qismi ermənilər tərəfindən dağıdılıb.

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunda müsəlman din məktəbi (XX əsrə aid)

XX yüzilliyin əvvəllərində Basarkeçər rayonunda mollaxana adlanan dini məktəb fəaliyyət göstərirdi.¹⁰⁶ Dini məktəb olan molla məktəbində ərəb əlifbası İslam dini və “Qurani-Kərim”i oxumaq öyrədilirdi. İslam dinini öyrədən molla məktəbi ikimərtəbəli idi. Aşağı mərtəbənin qabaq tərəfində dəmir barmaqlıqlı pəncərə və sağ tərəfində qapı qoyulmuşdu. İkinci mərtəbənin sağ tərəfindən ikinci mərtəbəyə çıxmaq üçün məhəccəri taxta olan daş pilləkən hörülmüşdü. Pilləkən evin açıq eyvanına çıxırdı.

Ərəb əlifbası İslam dini və onun müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim”in öyrədilməsi insanların dini biliklərə yiyələnməsi, mənəvi dünyasının zənginləşməsi baxımından əhəmiyyətli idi.

İslam dinini öyrədən məktəb 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.

QALALAR

İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzasının Kəvər rayonundakı Ağqala kəndindəki Ağqala qalası (3000–3500 il əvvələ aid)

Ağqala kəndindəki qala albanlar tərəfindən inşa edilmişdir. Yüksək təpəlik ərazidə yerləşən qalanın tikintisində daha çox böyük ağ daşlardan istifadə olunub. Qala divarları eni 1 metr civarında və möhkəm olduğu üçün bu günə qədər gəlib çata bilib. Kəndin adı da ərazidəki albanlara məxsus ağ rəngli qaladan götürülmüşdür. Rayon mərkəzindən 12 km şimal-şərqdə, Göyçə gölünün sahilində yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir.¹⁰⁷

Ağqala qalasının indiki dövrdə yerləşdiyi ərazidə divar hündürlüyü bəzi yerdə 3–3,5 metr, bəzi yerlərdə 1–2 metr olan xarabalığı qalıb. Ermənilər tərəfindən mənimsənilib, “erməni qalası” kimi təqdim olunur.

Şörəyel mahalının Amasiya rayonunun Gülsehran (Çivinli) kəndi yaxınlığındakı Qalaça dağındakı Qalaça qalası (IX–X əsrlərə aid)

Amasiya rayonunun Gülsehran (Çivinli) kəndindəki Qalaça dağının zirvəsində yerləşir. Qala orta əsrin müdafiə istehkamları olub. Qalanın divarları dağılsa da, onun qalıqları, divardakı nəhəng daşlar, qalanın içərisindəki xarabalıqlar orta əsrlərdə onun alınmaz bir qala olduğunu göstərir.¹⁰⁸

Nəhəng daşlarla tikilən qala xalqı düşmən hücumlarından qoruyan müdafiə istehkamı xarakterli olub, Qərbi Azərbaycandakı tarixi mirasının Gülsehran (Çivinli) kəndində yerləşən qədim nümunələridir.

Ermənistan dövləti tərəfindən azərbaycanlılara məxsus abidə olduğu üçün restavrasiya olunmayıb. Qala uçub dağılsa da, xarabalığı indi də qalıb.

İrəvan quberniyasının Üçkilsə¹⁰⁹ rayonunun Qəmərli¹¹⁰ kəndində qala (E.ə. VIII – VII əsrlərə aid)

Qalanın inşasında böyük qaya daşlarından istifadə edilib. Qəhvəyi, narıncı və sarı daşlar qalanın vizual görünüşünə xüsusi gözəllik qatıb. Qalanın qalan 1 və 1,5 metr yüksəkliyindəki xaraba divarları belə ətrafı yaşıl ot və güllü çiçəkli ərazidə möhtəşəm və əzəmətli görünür.¹¹¹

Qalanın Kimmerlər dövründə tikildiyi ehtimal olunur. Qəmərli kəndi rayon mərkəzindən 8 km cənubda, Böyük Qarasu çayının yanında yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir. 1918-ci ildə kənd ermənilərin hücumuna məruz qalaraq sakinləri azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilmiş və Türkiyədən köçürülən ermənilər burada yerləşdirilmişdir.¹¹² Hazırda tikili yoxdur. Ermənistanın yerli hakimiyyətinin qərarı ilə tamamilə dağıdılıb.

PİR, OCAQ VƏ ZİYARƏTGAHLAR

Zəngibasar¹¹³ mahalının Uluxanlı¹¹⁴ rayonunun Qulucan¹¹⁵ kəndinin yaxınlığındakı Ağadədə qəbiristanlığında ocaq-günbəz (XIX–XX əsrlərə aid)

Qarasu çayının kənarında Ağadədə qəbiristanlığındakı ocaq-günbəz XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində qırmızı tuf daşdan tikilib. Oval formalı memarlıq quruluşu olan günbəzin hündür tavanı və ətrafı qırmızı kirəmitlərlə örtülüb. Böyük qapılı günbəz 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən yandırılıb. Günbəzin 07.08.2013-cü ildə çəkilən videogörüntüsündə üst hissəsinin daha çox zərər gördüyü və sağ yan tərəfin bir hissəsinin uçub, dağılmış vəziyyətdə olduğu görünür.¹¹⁶

Britaniyalı səyyah-fotoqraf Qurdip

Mattu Zəngibasar mahalının Uluxanlı qəsəbəsinin ərazisindəki Ağadədə ziyarətgah-məzarlığında olub. Fotoqrafın 2021-ci ildə çəkdiyi fotolardan¹¹⁷ məzarlığın, demək olar ki, tamamilə dağıldığı müşahidə olunsada, günbəzin görüntüsü fotolarda yer almayıb. Bu isə tamamilən uçub dağıldığı yönündə fikir bildirməyə əsas verir.

Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyəsinin, sonradan Amasiya rayonunun İbiş (Aycın-qılı) kəndi yaxınlığında Bəzirgan piri

Azərbaycan əhalisinin sakral irfan ocaqlarından olan Bəzirgan piri kənd və bölgə əhalisinin ən çox ziyarət etdiyi ocaqlardan idi.

El adətinə görə Karvan yolunun Qımı təpəsinin yanından keçib Bəzirgan ziyarətinə çatanda dərhal karvanın sarbanı karvanı dayandırır, adamlar dəvələrin, atların, qatırların yüklərini alar, heyvanları suvarar, onların da dincəlməyinə imkan yaradardılar. Bu vaxt atların kişnərtisi, qatırların səsi, adamların hay-küyü bir-birinə qarışardı. El arasında Bəzirgan ziyarəti sınaqlı ziyarət sayılırdı. Onun

yaxınlığında bir-birindən xeyli aralı Dəvə və Tağı bulaqları çağlayırdı. Ziyarətdə hərə bir niyyət eləyib gətirdiyi qurbanı kəsər, oraya nəzir qoyar, yoldan gəlib-keçəni də qurban etinə qonaq edərdilər. Adətə görə, burda gecə yatar, səhər açılan kimi yollarına davam edərdilər. Görülən yuxu niyyətin çin olub-olmadığını müəyyənləşdirirdi¹¹⁸.

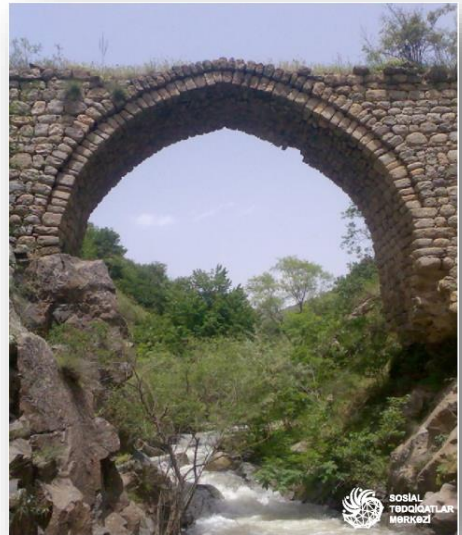
Azərbaycanlıların 1989-cu ilin yanvar ayında tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyasından sonra Bəzırgan pirini ziyarət etmək mümkün olmayıb

KÖRPÜLƏR

Zəngəzur mahalının Qafan rayonunun Şıxovuz kəndində körpü (XIV əsrə aid)

Şıxovuz çayı üzərində yerləşən Şıxovuz körpüsü Azərbaycan və Şərş memarlıq üslubunda tikilib. Təktağlı daş körpü memarlıq baxımından Azərbaycandakı körpülərlə də eynilik təşkil edir. Böyük yonulmuş çay daşından inşa edilən körpünün alt dəyirmi hissəsi mişar daşları ilə oval-dairəvi qaydada hörülmüşdür. Körpünün hündürlüyü 3,5–4 metr, uzunluğu 12–15 metr, eni isə 3–3,5 metr civarındadır. Üst hissəsi dam örtüyü formasındadır. Körpünün sağ tərəf kənarında qədim çinar ağacı ucalır və budaqları körpüyə kölgə salır.¹¹⁹

Şıxovuz qoruğunda yerləşən Şıxovuz körpüsü ermənilər tərəfindən istifadə olunur və “erməni abidəsi” kimi təqdim edilir.

- ¹ Dünya Azərbaycanlıları: Tarix və Müasirlik. Bakı, 2009, s.146
- ² (Вардан Парсамян, История армянского народа 1801-1900 гг, Издательство “Айастан”, Ереван 1972, с. 68).
- ³ Sərdarov Z. “Ən böyük tarixi ədalətsizlik” məqaləsi. “Xalq qəzeti”, 26 dekabr 1997-ci il
- ⁴ Sərdarov Z., “Ən böyük tarixi ədalətsizlik” məqaləsi, “Xalq qəzeti”, 26 dekabr 1997-ci il.
- ⁵ Mustafa Nazim. İrəvan şəhəri. Bakı, 2020
- ⁶ İrəvan şəhəri -1828-ci ilədək İrəvan, 1828-1936-cı illər Erivan. 1936-cı ildən Yerevan.
- ⁷ Bayramov İbrahim . Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2012. səh.276
- ⁸ https://az.wikipedia.org/wiki/D%C9%99mirbulaq_m%C9%99scidi
- ⁹ https://m.facebook.com/ekremhesen1/posts/1081056328619725/?paipv=0&eav=AfYlvUDFjXrFerseN7Osz9xHNRwCARsXhhrbSriWNtjZVBOhW7mO847OBmcpTzyGRpE&_rdr
- ¹⁰ Şərif Əziz. Keçmiş günlərdən. Bakı, “Yazıçı”, 1983, səh.44-47.
- ¹¹ [https://az.wikipedia.org/wiki/S%C9%99rdar_m%C9%99scidi_\(%C4%B0r%C9%99van\)](https://az.wikipedia.org/wiki/S%C9%99rdar_m%C9%99scidi_(%C4%B0r%C9%99van))
- ¹² Qiyasi C., Bozyel İ. Erməni kultür terrörü. Ankara: 1996, səh.8-9
- ¹³ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/s%C9%99rdar-xan-m%C9%99scidi-t%C9%99xmin%C9%99n-1950-ci-ill%C9%99rrayr%C4%B1-ayr%C4%B1-d%C3%B6vr%C9%99rd%C9%99s%C9%99yyahlar%C4%B1n-%C9%99s%C9%99rl%C9%99/3129585713784204/>
- ¹⁴ https://az.wikipedia.org/wiki/T%C9%99p%C9%99ba%C5%9F%C4%B1_m%C9%99scidi
- ¹⁵ <https://iravan.info/meschidler.html>
- ¹⁶ İrəvan şəhəri -1828-ci ilədək İrəvan, 1828-1936-cı illər Erivan. 1936-cı ildən Yerevan.
- ¹⁷ Aleksandropol qəzasına - Axuryan-Artik, Ani, Qukasyan, Qugark, Spitak adlandırılmış rayonların əraziləri daxil idi. Hal-hazırda ləğv olunub.
- ¹⁸ İndiki adı Aqarak
- ¹⁹ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Azərb. Resp. EA, Şərqşünaslıq İn-tu; araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəll.: Z.Bünyatov, H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 1996, s. 163, 90.
- ²⁰ İndiki adı Razdan
- ²¹ İndiki adı Bjni
- ²² <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/g%C3%B6y%C3%A7%C9%99-a%C5%9Fa%C4%9Fi-qaranliq-indi-martuni->
- ²³ İndiki adı Masis
- ²⁴ 1969-cu il yanvarın 14-də rayon mərkəzi Uluxanlının adı dəyişdirilib Masis adlandırılıb
- ²⁵ Qulucan kəndinin adı 31. 5.1946-cı ildə adı dəyişdirilib Spandaryan adlandırılıb.
- ²⁶ <https://news.milli.az/society/975033.html>
- ²⁷ <https://news.milli.az/society/975033.html>
- ²⁸ İndiki adı Şirak
- ²⁹ Balıqlı kəndi 19.04.1991-ci ildən Zorakert adlandırılıb.
- ³⁰ Пагирев, Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края / Д.Д.Пагирев. – Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913. – С. 30.
- ³¹ https://az.wikipedia.org/wiki/Bal%C4%B1ql%C4%B1_m%C9%99scidi#/media/Fayl:Bal%C4%B1ql%C4%B1_m%C9%99scidi_1.jpg
- ³² 1921-ci ildə isə [Gürcüstan](#) və [Ermənistan](#) bolşevik hökumətləri arasında Lorunun Ermənistana verilməsi haqqında razılıq əldə edilir. 1922-ci il dekabrın 22-də Vorontsovka bölgəsi də Ermənistanın [Loru-Pəmbək qəzasına](#) qatıldı. Beləliklə Ermənistanın inzibati bölgüsündə Loru mahalı 4 rayon- [Barana](#) rayonu, [Allahverdi](#) rayonu, [Cəlaloğlu](#) rayonu və [Vorontsovka](#) rayonu şəklində öz əksini tapdı.
- ³³ İndiki adı Stepanavan
- ³⁴ Qörnibasar mahalı 1591-ci ildə yaradılıb. 1829-cu ildə ərazisi İrəvan şəhərinə daxil edilib
- ³⁵ Qəmərli rayonu 04.09.1945-ci ildən Artaşat adlandırılıb

- ³⁶ И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п.,1852, стр. 273-276
- ³⁷ Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, № 123
- ³⁸ Хоренский М. История Армении, М.: 1893, стр. 148
- ³⁹ Сафарян С.А. Памятники армянского зодчества, М.: 1951, стр.39-40, 4
- ⁴⁰ Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan. II cild, Zəngibasar, Gərnibasar və Qırıxbulaq mahalları, Bakı: 2002, səh.425-428
- ⁴¹ İrəvan şəhəri -1828-ci ilədək İrəvan, 1828-1936-cı illər Erivan. 1936-cı ildən Yerevan.
- ⁴² Üçkilə rayonu 12 mart 1945-ci ildən etibarən Eçmiədzin rayonu adlandırılıb.
- ⁴³ Hacı Qara kəndi 3.1.1935-ci ildə adı dəyişdirilib Aygeşad adlandırılıb.
- ⁴⁴ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=105187892890683&set=a.104869906255815>
- ⁴⁵ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı: "Elm", 1996, s.162
- ⁴⁶ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель къ пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно-Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К. П. Козловскаго, 1913. s.54
- ⁴⁷ Həcopyan T.X., Məlik-Baxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti (erməni dilində). I c., AD, İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986. s.228
- ⁴⁸ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: "Melkonyan fond", 1932, səh.82–83, 152–153
- ⁴⁹ Zaqafqaziya MİK-in 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarına əsasən, Azərbaycan SSR-in rayonlaşdırılması ilə əlaqədar Şərur-Dərələyəz qəzası ləğv edilmiş, tərkibindəki Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz kəndləri torpaqları ilə birlikdə Ermənistana qatılmışdı. İndiki adı Vayots Dzor
- ⁵⁰ Qarqar kəndi Ermənistan dövləti tərəfindən ləğv olunub. Ərazisi Vayots Dzor vilayətinə daxil edilib
- ⁵¹ <https://www.facebook.com/ArtifactH.../posts/2520814544883182>
- ⁵² <https://www.facebook.com/sabit.oguz.9> (Mənbə: Sabit Djodjulu)
- ⁵³ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=121887491220723&set=a.104868492922623>
- ⁵⁴ Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель къ пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно–Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К.П.Козловскаго, 1913. с.59
- ⁵⁵ Həcopyan T.X., Məlik-Baxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti (erməni dilində). I c., AD, İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986. s.146
- ⁵⁶ Тер-Григорян Т. И. Неизданные страницы «История Албанской страны» Моисея Каланкатуйского, стр. 18, журнал «Апарат», 1897, стр 161–162 (erməni dilində)
- ⁵⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/Vanevan_Monastery
- ⁵⁸ <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/65/Aghavnavank.JPG>
- ⁵⁹ <https://www.facebook.com/watch/?v=497878240969035>
- ⁶⁰ <https://www.facebook.com/watch/?v=497878240969035>
- ⁶¹ Üçkilə rayonu 12 mart 1945-ci ildən etibarən Eçmiədzin rayonu adlandırılıb.
- ⁶² İndiki adı Talin
- ⁶³ Masdəre kəndi–21.01.1965-ci ildən– Dalarik
- ⁶⁴ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=147172412025564&set=a.104868492922623>
- ⁶⁵ Ələkbərli Əziz. Qədim türk-oğuz yurdu "Ermənistan". Bakı: "Sabah", 1994, səh. 96–98
- ⁶⁶ İndiki adı Martuni
- ⁶⁷ Zolaxaç kəndi – 03.01. 1335-ci ildən Zolakar adlandırılıb
- ⁶⁸
- <https://www.facebook.com/lrevandaTurkler/photos/a.105289376213868/155180384558100/?type=3>
- ⁶⁹ <https://www.facebook.com/lrevandaTurkler/photos/a.105289376213868/155180384558100>
- ⁷⁰ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=119712308104908&set=a.103688689707270>
- ⁷¹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: "Melkonyan fond", 1932, səh.90–91

- ⁷² İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: "Elm", 1996. s.60
- ⁷³ Пагиревъ. Д.Д.Алфавитный указатель къ пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно-Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К. П. Козловскаго, 1913. s.152
- ⁷⁴ Üçkilə rayonu 12 mart 1945-ci ildən etibarən Eçmiədzin rayonu adlandırılıb.
- ⁷⁵ Başsız (Eçmiədzin) // Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I cild. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, səh.35, ISBN 978-9952-34-155-3
- ⁷⁶ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=310885992320871&set=a.104868492922623>
- ⁷⁷ Budaqov B.Ə. Ermənistanın Azərbaycan mənşəli coğrafi adları. "Didərginlər" məcmuəsi. Bakı, 1990
- ⁷⁸ İndiki adı Oktemberyan
- ⁷⁹ İndiki adı Armavir
- ⁸⁰ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=121445631264909&set=a.104869906255815>
- ⁸¹ İndiki adı Eçmiədzin
- ⁸² İndiki adı Aştarak
- ⁸³ İrəvan xanlığı / AMEA və A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı, 2010 s. 74.
- ⁸⁴ Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. СПб: Типография императорский Академии Наук, 1852, стр. 468–469, 878–880.
- ⁸⁵ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=458627730880029&set=a.336503313092472>
- ⁸⁶ <https://www.facebook.com/lrevandaTurkler/photos/a.103700753039397/756358961106903>
- ⁸⁷ İndiki adı Masis
- ⁸⁸ 1969-cu il yanvarın 14-də rayon mərkəzi Uluxanlının adı dəyişdirilib Masis adlandırılıb
- ⁸⁹ Cəfərabad kəndinin adı 4. 4. 1946-cı ildə dəyişdirilib Getaşen adlandırılıb.
- ⁹⁰ Шопен И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-пб., 1852, стр.266-267
- ⁹¹ Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, N:18
- ⁹² Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. III, Б., 2001, стр. 66-67
- ⁹³ 7.11.1995-ci ildə Sünik vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilib
- ⁹⁴ Bayramov, İ. Həqiqətin onomastikası: indiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması / İbrahim Bayramov, Nazim Mustafa; ideya müəl. K.Abdulla; red hey.: R.Həsənov [və b.]; layih. məsul A.Qurbanov; [buraxıl. məsul R.Kazımov; [Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərb. Resp. Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Azərb. Resp. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Azərb. Dillər Un-ti]. – Bakı, 2021. – S. 213.
- ⁹⁵ <https://az.wikipedia.org/wiki/>
- ⁹⁶ Üçkilə rayonu 12 mart 1945-ci ildən etibarən Eçmiədzin rayonu adlandırılıb.
- ⁹⁷ İndiki adı Aşratak
- ⁹⁸ Təkiyə kəndi, 1.12. 1949-cu ildən – Bazmaxpyur
- ⁹⁹ <https://www.facebook.com/lrevandaTurkler/photos/a.105289376213868/230704023672402>
- ¹⁰⁰ Alagöz (Araqadz) rayonu təşkil edilənədək, yəni 15 mart 1972-ci ilə kimi Abaran rayonunun inzibati ərazi bölgüsünə daxil olmuşdur.
- ¹⁰¹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Cam%C4%B1%C5%9FI%C4%B1>
- ¹⁰² <https://www.facebook.com/lrevandaTurkler/photos/a.104870856255720/3052150241527752>
- ¹⁰³ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=154748234601315&set=a.102498776492928>
- ¹⁰⁴ 1828-ci ilədək İrəvan, 1828–1936-cı ildən Erivan. 1936-cı ildən etibarən Yerevan.
- ¹⁰⁵ <https://www.facebook.com/lrevandaTurkler/photos/a.102390416503764/585338841542250>
- ¹⁰⁶ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=3150642488345193&set=a.102498776492928>
- ¹⁰⁷ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913. с.5
- ¹⁰⁸ Səməmi Tacir. Gülsehran. Bakı: "Apostrof", 2009. səh.27
- ¹⁰⁹ Üçkilə rayonu 12 mart 1945-ci ildən etibarən Eçmiədzin rayonu adlandırılıb.

-
- ¹¹⁰ Qəmərlı rayonu 04.09.1945-ci ildən Artasat adlandırılıb
- ¹¹¹ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=109472515795554&set=a.104869906255815>
- ¹¹² Коркотян З. Население Советской Армении за последние сто лет (1831–1931). Ереван: Издательство «Мелконян фонд», 1932, с. 153
- ¹¹³ İndiki adı Masis
- ¹¹⁴ 1969-cu il yanvarın 14-də rayon mərkəzi Uluxanlının adı dəyişdirilib Masis adlandırılıb
- ¹¹⁵ Qulucan kəndinin adı 31. 5.1946-cı ildə adı dəyişdirilib Spandaryan adlandırılıb.
- ¹¹⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=9dGGuM-IDUU>
- ¹¹⁷ <https://news.milli.az/society/975033.html>
- ¹¹⁸ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=5221706297905458&set=a.101561346586671>
- ¹¹⁹ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1155535017855960&set=a.103690796373726>

**Qərbi Azərbaycanda (İndiki Ermənistanda)
məhv edilən, erməniləşdirilən və ya
başqa xalqlara aid edilən abidələr**

Dizayner:

Əli Fərəzliyev

İSBN: 978-9952-8308-7-3

Yığma verilmişdir: 31.08.2023

Çapa imzalanmışdır: 04.09.2023

Format: 84x108, 1/32, 6,25 çap vərəqi